

תרומתו של הרב יוסף קאפח ע"ה לחקר פרשנותו של רב סעדיה גאון למקרא

ד"ר אליעזר שלוסברג

עם הסתלקותו של הרב יוסף קאפח ע"ה לגנזי מרומים אבר מאיתנו אחד החוקרים החשובים ביותר של תורתו של הגאון רב סעדיה. לא תהיה זו מליצה שדופה לומר, כי הרב קאפח היה "ראש המדברים" בחקר תורתו של "ראש המדברים" בפרשנות המקרא בימי הביניים.¹ אף שיהודי תימן הירבו ללמוד ולהגות בחיבורי הגאון,² הרי שהתעניינותו של הרב קאפח בחיבורי רס"ג הייתה יוצאת דופן. שנים הרבה עסק בחיבורים אלה: הן באלה שבפרשנות המקרא, והן אלה שבמחשבה ובפילוסופיה.³ עיסוקו ארוך-שנים זה הניב יכול אדיר, אשר לא רבים יכולים

1. כך כינו את רס"ג ר' אברהם אבן עזרא (מאוני לשון הקדש, אופיבאך תקנ"א, דף א ע"ב) והמדקדק הספרדי-איטלקי החשוב, ר' שלמה אבן פרחון (מחברת הערוך, מהדורת זלמן בן גוטליב בן כוכב טוב, פרסבורג תר"ד [ד"צ ירושלים תש"ל], בהקדמה, עמ' 12, וכן תיאר אותו בשרש פר"ח: "רבינו סעדיה גאון זצ"ל, ראש המדברים ותחילת המפרשים, שביאר את המקרא כתקנה והעמידה על מתכונתה, ומחכמתו למדו כל המפרשים, והוא ידע לשון הקדש כתיקונו וגם לשון ישמעאל ולשונות אחרות"). במקור נאמר התואר "ראש המדברים" על רבי יהודה ברבי אלעאי (ראה: ברכות, סג ע"ב; שבת, לג ע"ב ומנחות, קג ע"ב), ויש בו כדי להעיד על מעמדו הרם של הגאון בקרב חכמי ימי הביניים.

2. על מעמדו של רס"ג ופירושו למקרא אצל יהודי תימן ראה למשל: משה צוקר, "מפירושי הגאונים ר' סעדיה ור' שמואל בן חפני במדרש הגדול", ספר היוכל לאברהם ווייס, ניו-יורק תשכ"ד, עמ' תסא-תפא; י' טובי, "בין תפסיר לשרח — תפסיר רב סעדיה גאון למקרא בקרב יהודי תימן", בתוך: י' אבישור (עורך), מחקרים בתולדות יהודי בכל ובתרבותם, תשנ"א, עמ' 127-138; א' שלוסברג, "פירושי רס"ג בתוך 'חלק הדקדוק' למהרריץ", תימא, ה (תשנ"ו), עמ' 83-95; א' גימאני, "רב סעדיה בעולמם של בני תימן", בד"ד — כתב-עת לענייני תורה ומדע, 6 (תשנ"ח), עמ' 42-40.

3. ראה למשל, מהדורותיו לאמונות ודעות (ירושלים תש"ל) ולפירוש רס"ג לספר יצירה (ירושלים תשל"ב).

להתפאר בשכמותו. במאמר זה אנסה לתאר בקצרה ובכלליות את תרומתו של הרב קאפח לחקר פרשנות המקרא של רס"ג, ואידך זיל גמור.

תרומתו של הרב קאפח לחקר פרשנות המקרא של רב סעדיה גאון באה לידי ביטוי במספר

תחומים:

1. ההדרת פירושים שלמים, הכוללים מבואות חשובים והערות פרשניות.
2. מאמרים שייחד לנושאים שונים ולתגובות על מחקריהם של אחרים.
3. ההדרת חיבורים לא-פרשניים של הגאון, אשר בהם משוקעים ביאורי מקראות.
4. הענקת תמונה מלאה ורחבה של הגותו של הגאון, באופן המאפשר הבנה טובה יותר של פרשנותו המקראית.

פירושים ומהדורותיהם

תרומתו הראשונה במעלה של הרב קאפח לחקר פרשנות המקרא של רס"ג הייתה בפרסום מספר ניכר מביאוריו של הגאון לספרי המקרא. אין ספק, שתורמה זו היא החשובה ביותר, שהרי ללא טקסט מוגה ואמין לא ייתכן מחקר כלשהו. גם אם לא כל המהדורות שפרסם הרב הן ביקורתיות במלוא מובן המילה, וגם אם לא תמיד הן עומדות בדרישות אקדמיות מחמירות, הרי עדיין חב לו העולם האקדמי והתורני חוב עצום, על שנטל על עצמו את המלאכה הקשה והמפרכת של פענוח כתבי היד העתיקים, שחלקם נשתמר במצב פיסי קשה⁴. ברי, שחקר פרשנותו של הגאון לא היה זוכה לעדנה אשר זכה לה בשנים האחרונות, אלמלא מפעלו של הרב קאפח, שהניח לפני החוקרים מהדורות נאות של פירושי רס"ג.

להלן הפירושים שהרב ההדירם והוציאם לאור:⁵

— תהלים עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, ירושלים תשכ"ו.

— איוב עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, ירושלים תשל"ג.

4. להדגמת חשיבותן של מהדורות לביאורי מקרא תשמשה לנו מהדורותיו של הרב לפירושו של ר' אברהם בן שלמה לנביאים ראשונים (עד לכתבת מאמר זה נדפסו הפירושים על יהושע ושופטים [הוצאת מכון משי"ה, קרית אונו תשנ"ט] ועל שמואל א' [כנ"ל, תש"ס]). אומנם באחד ממכתביו אלי הגדיר הרב את המהדורות הללו, שיצאו לאור בסוף ימיו, כמהדורות "עממיות", ומן הסתם לא הניחו את דעתו בהשוואה למהדורותיו לפירושי הגאון למקרא, אולם בסופו של דבר הפירוש החשוב הזה נמצא עתה בחלקו לפנינו. גם אם הרב קאפח לא הוסיף לחיבורים אלה חילופי גרסאות והערות מחכימות רבות, כדרכו במהדורותיו הקודמות לפירושי רס"ג, הרי החיסרון שבהימנעות מפרסום הטקסט גדול שבעתיים (על ר' אברהם בן שלמה התימני ופירושו לספרי הנביאים ראה מאמרי: "מדרש אלציאני" לר' אברהם בן שלמה על תרי-עשר", דברי הקונגרס העולמי ה-12 למדעי היהדות, חטיבה א — המקרא ועולמו, ירושלים תשנ"ט, עמ' 53-63).

5. סדר הירושום הוא בהתאם לשנת פרסומם של הפירושים, מחד גיסא, ובהתאם למיקומם בסדר הכתובים שבידינו, מאידך גיסא. מסיבה זאת אחרתי את פירושי הגאון על חמש מגילות, על אף שראו אור קודם לחיבורים האחרים.

— משלי עם תרגום ופירוש הגאון רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, ירושלים תשל"ו.
 קודם לפרסום פירושו של רס"ג לספר משלי בשלימותו, פרסם הרב קאפח קטע קטן מתוך
 הפירוש במאמרו: "קטע מפירושו של ר' סעדיה גאון למשלי", תרביץ, כו (תשי"ז), עמ'
 296-292.

— ספר דניאל ומגילת אנטיוכס עם תרגום ופירוש רס"ג, ירושלים תשמ"א.
 שנים רבות לאחר שפרסם את פירושו הגאון לספר דניאל, חזר הרב קאפח ופרסם קטעים
 נוספים ממנו, בהסתמך על כתב-יד חדש שהגיע לידו, במאמר: "פירושו רס"ג לספר דניאל —
 השלמות", סיני, קיז (תשנ"ו), עמ' א-יג.⁶
 — "תרגום רב סעדיה גאון בערבית [על מגילת שיר-השירים]", בתוך ספרו, חמש מגילות
 עם פירושים עתיקים, ירושלים תשכ"ב, עמ' יז-קכו [כולל גם: "על פי רס"ג" (דברי הסבר
 בעברית לדברי רס"ג בתרגומו הערבי); ופירושו מדרשי מיוחס לרס"ג].
 — "תרגום רב סעדיה גאון בערבית [על מגילת רות]", בתוך: הג"ל, עמ' קלג-קנד [כולל
 גם: "על פי רס"ג" (דברי הסבר בעברית לדברי רס"ג בתרגומו הערבי)].
 — "תרגום רב סעדיה גאון בערבית [על מגילת איכה]", בתוך: הג"ל, עמ' שכז-שנג [כולל
 גם: "על פי רס"ג" (דברי הסבר בעברית לדברי רס"ג בתרגומו הערבי)].
 — "תרגום רב סעדיה גאון בערבית [על מגילת קהלת]", בתוך: הג"ל, עמ' קנז-רצד.⁷
 — "ספר הפרישות (והוא פירושו הארוך של רס"ג לספר קהלת)", בתוך: הג"ל, עמ'
 קנז-רצו.

אולם נראה, כי הרב טעה בכך שייחס את הפירוש הזה ("ספר הפרישות") לרס"ג. כתב היד
 שהרב ביסס עליו את מהדורתו מוכר במחקר זה למעלה מ-120 שנה, וכל החוקרים שעסקו בו
 — או בפרשנות המקרא של ימי הביניים — סברו, שמחברו היה ר' יצחק אבן גיאת, חכם
 ספרדי שחי בין השנים 1038-1089.⁸ החוקרים שהחזיקו בדעה זו היו: יוסף דרנבורג, יעקב לוי

6. בגלל מצבו המשובש והלקוי של כתב היד (היחיד שהיה ידוע באותו זמן), שעליו ביסס הרב קאפח את
 מהדורתו, פורסמו במהלך השנים השלמות לא מעטות לפירושו הגאון לספר דניאל, ובראש ובראשונה ע"י
 יהודה רצהבי, ראה: "תפסיר ר' סעדיה לדניאל (תוספות והשלמות)", סיני, קד (תשמ"ט), עמ' צז-קח; "פרקים
 חדשים מפירושו ר' סעדיה למקרא", סיני, קז (תשנ"א), עמ' צז-קכו; "אחד עשר קטעים חדשים מפירושו ר'
 סעדיה למקרא", סיני, קט (תשנ"ב), עמ' צז-קכז; "מפירושו ר' סעדיה למקרא (עשרה קטעים חדשים)", סיני,
 קט (תשנ"ב), עמ' קצג-ריא; "מפירושו ר' סעדיה לאיכה, אסתר ודניאל (עשרה קטעים חדשים)", סיני, קיא
 (תשנ"ג), עמ' א-כו; "פרקי מקרא מאוצר הגניזה (יב קטעים חדשים)", סיני, קטו (תשנ"ה), עמ' צז-קכב.
 7. על תפסיר הגאון למגילת קהלת ראה גם: י' סרי, "תפסיר קהלת שליהדות תימן ויחסו לרב סעדיה גאון ז"ל",
 סיני, קטו (תשנ"ה), עמ' כד-מא.
 8. ר"י אבן גיאת, איש לוסינה, עסק בתחומים שונים: שירה ופיוט, הלכה ופילוסופיה, מקרא ובלשנות. עליו ועל
 חיבוריו ראה: שרה כ"ץ, ר' יצחק אבן גיאת, ירושלים תשנ"ה.

(אשר פרסם חלק מכתב היד), א' נויבאוואר, מ' שטיינשניידר, ש"א פוזננסקי, שלמה פינס, ג' וויידה, ש' אברמסון, מ"ח שמלצר, א' אשתור, מערבי פרץ ושרה כ"ץ.⁹ למעשה, דעתו של הרב בעניין ייחוסו של הפירוש לגאון הייתה במיעוט מזהיר (למעט י' סרי, שנזכר לעיל בהערה 7).¹⁰ והנה, לאחרונה עסקה חגית מיטלמן בהרחבה בשאלת מחברו של הפירוש, והראתה בצורה משכנעת, כי הוא אכן לר' יצחק אבן גיאת. מיטלמן השוותה את הגותו של רס"ג, כפי שהיא משתקפת בחיבורים שבעלותו של הגאון עליהם אינה מוטלת בספק, ובמיוחד "אמונות ודעות", להגותו של מחבר הפירוש. הבדיקה התבצעה בשלושה מישורים: השוואת התייחסותו של רס"ג באמו"ד לפסוקי ספר קהלת עם התייחסותו של מחבר הפירוש לפסוקים אלה; השוואת נושאים רעיוניים בהגותו של רס"ג עם שיטתו ההגותית של המחבר, כפי שהיא באה לידי ביטוי אגב פירושו לפסוקי הספר; השוואת פירושי הפסוקים מספרי מקרא אחרים, שהמחבר מפנה אליהם במהלך חיבורו, עם פירושו של רס"ג לספרים אלה. בהסתמך על ההנחה שהפירוש הוא אכן לאבן גיאת (ולא לרס"ג), הוסיפה מיטלמן מישור מחקר רביעי ובו ביקשה להוכיח, ששלושת חלקי הפירוש: ההקדמה, התרגום והפירוש הארוך יצאו מתחת ידו של מחבר אחד.¹¹ כמו כן השוותה מיטלמן את גישתו של מחבר הפירוש עם גישתו של אבן גיאת בפיוטיו, ובדקה אם אבן גיאת מזכיר בפיוטיו כי חיבר פירוש לספר קהלת.

מסקנתה של מיטלמן היא שמחברו של הפירוש הוא, ככל הנראה, אבן ר' יצחק אבן גיאת

ולא רס"ג.¹²

כאמור, הרב קאפח ייחס את הפירוש הנ"ל לרס"ג. בעמוד השער של הפירוש (עמ' קנה) נכתב בכירור: "ספר הפרישות (והוא פירושו הארוך של רס"ג לספר קהלת)"; בתחילת המבוא הוא מבשר: "... ומצאתי פרושו הארוך של רבינו סעדיה גאון זצ"ל למגלת קהלת, הוא הנקרא 'כתאב אלזהר' ספר הפרישות" (עמ' קנז), וכך כתב במקומות נוספים בהמשך המהדורה. אומנם הרב קאפח מציין, שפירוש זה שונה במעט מפירושו האחרים של רס"ג: "אם כי שטת רבינו לספר זה בקינה הכלליים אינה שונה משטתו בשאר ספריו, יש בה בכל זאת הרבה מן החדוש" וכו' (עמ' קנח), אך אין בכך כדי לשנות את דעתו, שהמחבר הוא הגאון רב סעדיה. בדעה זו החזיק הרב גם שנים רבות אחר כך, אם כי אולי בצורה פחות נחרצת. בעקבות הרצאה שנשא בשלהי שנת תשנ"ה בכנס חוקרים שנערך בירושלים, פניתו אל הרב בעל-פה,

9. לפירוט המקומות אשר בהם הובאו דעותיהם של חוקרים אלה ראה: חגית מיטלמן, פירוש לספר קהלת בערבית-יהודית המיוחס לר' יצחק אבן גיאת: היבטים פילוסופיים ופרשניים, דיסרטציה (בהדרכת פרופ' ח' בן-שמאי), האוניברסיטה העברית, ירושלים, 1999, עמ' 8-9.

10. יש להדגיש, שהרב קאפח הכיר את הדעה, שלפיה מחבר הפירוש הוא ר' יצחק אבן גיאת, וכבר בשנת תשכ"ג הודיע, כי כתב בנושא זה "כירור מקיף", תוך הבטחה כי יפרסם אותו בקרוב, אולם לא זכינו לכך (פירוש רבינו סעדיה גאון על התורה, ירושלים תשכ"ג, עמ' 1).

11. לפירוט המחקר ראה במקור שצוין לעיל בהערה 9, עמ' 45-74.

12. ובניסוחה של מיטלמן: "מסקנת המחקר... היא בקביעת עמדה, המחזקת את ייחוס הפירוש לר"צ"ג" [= ר' יצחק אבן גיאת] (שם, עמ' 78).

ואחר כך גם בכתב, וביקשתי הבהרות על דברים שאמר באותה הרצאה בעניין זהותו של מחבר הפירוש לספר קהלת. והרי תשובתו אלי (מתאריך ו' אב תשנ"ה):

לא אמרתי, כי הפירוש לקהלת הוא לרס"ג. אדרבה הבעתי את פקפוקי ואמרתי, כי בכל פירושי רס"ג הוא כותב "ופסרת" או "פסרת" ובפ"י לקהלת אין אף אחר (?) לכאורה "ופסרת" או "פסרת", אם כי לא קבעתי מי המחבר, רק זאת בטוחני כי התרגום הוא של רס"ג, ואלו הפירוש הארוך כנ"ל.¹³ גם צטטתי את מכתבו של הפרופ' בנעט אלי בשעתו. הדבר היחיד שאמרתי ובמחשבה תחלה, כי אין אף ספר מספרי ר"י אבן גיאת שהגיעו לתימן. אבל מעולם לא אמרתי אחרי מכתבו של פרופ' בנעט כי הפירוש הוא של ריא"ג או שאינו שלו. אלה הם הדברים שאמרתי ועדין אני עומד במקומי.

ככל הידוע לי, הרב קאפח לא ראה את מחקרה של מיטלמן, ואף מסופקני אם היה בו כדי לשנות את דעתו. יחד עם זאת נראה, שיש לקבל את דעתם של החוקרים הסבורים, שהפירוש לקהלת, הנקרא "כתאב אלוהד" [= ספר הפרישות], איננו לרס"ג, אלא לר' יצחק אבן גיאת. מכל מקום, אם לא תרומה של הרב קאפח לחקר רס"ג יש כאן, תרומה לפרשנות המקרא בוודאי ובוודאי שיש כאן.

— "תרגום רב סעדיה גאון [על מגילת אסתר] בשפה הערבית", בתוך: הנ"ל, חמש מגילות עם פירושים עתיקים היוצאים לאור פעם ראשונה, ירושלים תשכ"ב, עמ' רצז-שכו [כולל גם: "על פי רס"ג" (דברי הסבר בעברית לדברי רס"ג בתרגומו הערבי)].

כל המהדורות הנזכרות כוללות מבוא ("בשער"), אשר הרב קאפח מתאר בו את גלגוליו של פירוש הגאון לספר זה, את המהדורות הקודמות שלו שראו אור בעבר, את דרך עבודתו בההדרת החיבור ואת כתבי היד שבהם השתמש לשם הכנת המהדורה. הקדמות אלה, אף שהן קצרות ותמציתיות, הן בבחינת מועט המחזיק את המרובה. כך, למשל, במבוא לפירוש לספר משלי (עמ' ד),¹⁴ הרב מפרט את השמות שהעניק הגאון לחיבוריו: "כתאב אלאזהאר" [= ספר הציצים] לפירוש הארוך לתורה; "כתאב אלאסתצלאח" [= ספר ההכשרה] לפירוש לישעיה; "כתאב אלתעדיל" [= ספר הצידוק] לפירוש לאיוב; "כתאב טלב אלחכמה" [= ספר דרישת החכמה] לפירוש למשלי ו"כתאב אלתסאביח" [= ספר התהילות] לפירוש למשלי; "כתאב אלאינאס" [= ספר החברה] לפירוש למגילת אסתר.

לעיתים הרב מפנה את קוראיו לעניינים מיוחדים הנידונים ומתבארים בפירושו של הגאון לאותו ספר. כך, למשל, במבוא לספר משלי הוא מפנה את תשומת הלב לשני עניינים, "לא לעצם הנושא האמור בהם, כי הדברים נאמרו בספרי הפילוסופיא העתיקה אם כי במקוטעים,

13. ההדגשה שלי.

14. וכן בהקדמה לספרו: "פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה" (ראה לעיל הערה 10), עמ' ו-ז.

אלא לגישתו של רבנו בבניין הרצאותיו בספריו ובדרכי מחקריו השונים, ובהם מפתח להבנת סדר הוכחותיו ביוכוחיו עם כל סוגי החולקים" (עמ' ה). שני הנושאים החשובים הללו הם פעולות כוחות הנפש המשרתים את האדם (ההקדמה, עמ' טז ואילך), וההדרכה המפורטת שלו כיצד ראוי להתבטא בכתב ובע"פ, כיצד לבנות מערך של טיעונים המצדדים בעמדה מסוימת, וכיצד לסתור את טענות היריב.¹⁵

כך, למשל, במבוא לספר דניאל הרב קאפח עומד על הבעייתיות שבחלוקת המקרא לפרקים. חלוקה זו נעשתה ע"י לא-יהודים ולעיתים בניגוד לחלוקה המקובלת במסורת ישראל. ההבדל בין חלוקת הפרקים הנוצרית לבין זו של רס"ג באה לידי ביטוי ברור בפירושו לספר דניאל: בעוד ש"במקראות גדולות" ספר דניאל מחולק ל"ב פרקים, הרי שספר דניאל שהיה לפני רס"ג כלל רק עשרה פרקים.

כחוקר חד-עין, אין הרב קאפח מרשה לתופעה יוצאת דופן לחמוק מתחת ידו ללא ניסיון להסבירה. כך, למשל, הוא דן במבואו לפירושו לספר תהילים (עמ' ט-י) בשלוש ההקדמות שהקדים הגאון לפירושו. במהלך דבריו הוא סוקר את שלושת השלבים שעבר הפירוש, לדעתו, בשלוש תקופות שונות, ואגב דיונו הוא מתאר בפנינו את דרכי עבודתו של הגאון ועומד על היחס שבין התרגום לבין הפירוש הארוך.¹⁶

בהקדמותיו לא חשך הרב קאפח את שבט פיו ואת ביקורתו מאלה שקדמו לו בפרסום פירושי רס"ג. כך, למשל, בהקדמתו לספר תהילים, לאחר שהוא סוקר את המחקרים השונים שנעשו על ספר זה, ושרובם נכתבו כלשון הגרמנית, הוא מוסיף: "איני יודע אם להצטער על שאיני יודע גרמנית, או לשמוח על שאיני צריך להתענות מאה תעניתא שישתכח ממני, כדרך שעשה ר' זירא" (עמ' ח).¹⁷

כל מהדורותיו של הרב קאפח¹⁸ כוללות הן את הפירוש הקצר ("תפסיר") והן את הפירוש הארוך ("שרח"). לשם השוואה, מהדורותיו של דרנבורג לתורה (פריס תרנ"ג) ולישעיהו (פריס

15. על עניין אחרון ומופלא זה ראה מאמריו: "עיונים ברטוריקה של רב סעדיה גאון – בדיקת יישומו של הגאון את כלליו שלו לבניית טיעונים ולסתירתם", בלשנות עברית, 40 (תשנ"ו), עמ' 61-66; "להשתמש במבעים חד-משמעיים להסיר ספק מלב השומע – דרכי הבעה בכתב ובעל-פה ורטוריקה אצל רב סעדיה גאון", דימוי, יג (תשנ"ז), עמ' 58-61; "השפעת ספרות האדב' על רב סעדיה גאון – עיון על פי פירושו לספר משלי", ביקורת ופרשנות, 33 (תשנ"ח), עמ' 33-48, וכן: "Ten Observations on Rhetoric and Expression" by R. Saadia Gaon, in: Journal of Semitic Studies, 38 (1993), pp. 269-277.

16. לדיון נרחב כשיטתו של הגאון בפירושו לספר תהילים ובהקדמותיו ראה: א' סימון, ארבע גישות לספר תהילים – מר' סעדיה גאון עד ר' אברהם אבן עזרא, רמת-גן תשמ"ב, עמ' 13-54.

17. גם בחיבוריו האחרים מתח הרב ביקורת חריפה על תרגומים שלא נראו לו, ראה למשל, מקומות לא מעטים במהדורתו ל"מורה נבוכים" להרמב"ם, שבהם שלל בחריפות רבה את תרגומו של ר"ש אבן תיבון (וראה גם את דבריו בהקדמתו שם: "... לפיכך באו בתרגומו הרבה אי-הבנות... מעט מאותן אי-הבנות נגרמו בשל אי ידיעת השפה ורובן בשל אי ידיעת העניין" – ירושלים תשל"ב, עמ' 26).

18. למעט, כמובן, הפירושים על חמש מגילות, שלא כולם נתפרסמו ע"י הרב קאפח.

תרנ"ו) כוללות רק את התרגום. זאת ועוד, שני פירושויו אלה של רס"ג הובאו זה מתחת לזה באותו עמוד, דבר המקל מאוד על העיון ועל הלימוד, וזאת בהשוואה, למשל, למהדורתו של יהודה רצהבי לפירושו של הגאון לספר ישעיהו (קרית אונג תשנ"ד). במהדורת זה האחרון, מובא התרגום שם במקום אחד והפירוש הארוך במקום שני, דבר המקשה על ההשוואה בין השניים, וכל המבקש לעמוד על התייחסותו של הגאון בפירושו הארוך לתרגומו, נאלץ לדפדף ולחפש את המקום המתאים.

לשני הפירושים הללו הוסיף הרב קאפח שני אפאראטים של חילופי גרסאות, תוך השוואה לכתבי היד שהוא מפרט במבואותיו.¹⁹ כאשר הוא מונה במבוא לפירוש כלשהו את כתבי היד אשר השתמש בהם באותו חיבור, הוא מביא עליהם פרטים מזהים, תוך סיפור הדרך שבה הגיעו לידינו. כך למדנו, למשל, על הדרך המרתקת שבה הועתק פירושו הארוך של רס"ג לספר משלי: שני סוחרים ספרים הסכימו להשאיל את כתב-יד ק' לסבו הגדול, הגאון הישיש, הרב יחיא קאפח, למשך יום אחד בלבד:

סבי קיבל את התנאי, קיבל את הספר, פירקו וחילקו לתשעה קונדריסים ומסרם אחד אחד לתשעה מן התלמידים שלמדו אז אצל תלמידו, הרב יחיא נסים מנצורה נ"י, ואני ביניהם. זכורני שישבנו אז כל הלילה סביב נר 'למפה' שהיה תלוי באמצע החדר, וכל אחד העתיק את קונדריסו. כל עמוד ניקדנוהו מייד בנאמנות ובדייקנות כפי הכ"י שלפנינו. כל אחד מתשעת התלמידים שסיים דף, מְסָרו לר' יחיא נסים מנצורה להגיהו. קרוב לעלות השחר סיימנו כל הספר שמחים על יכולתנו לבצע את המשימה שהוטלה עלינו. מייד לאחר תפילת שחרית נמסרו הספרים, הישן והחדש, לסבי, והוא ישב והגיהו עוד פעם, כרך את הספר הישן בחזרה, כי היה נוהג לכרוך ספריו הוא בעצמו, והחזירו לבעליו... כל הלבירים הללו היינו סביב גיל שלש-עשרה שנה.²⁰

בכל מהדורותיו השתדל הרב לרכז תחת ידו את מירב כתבי היד האפשריים, ובעיקר את אלה שמוצאם בתימן, מתוך הנחה — נכונה כשלעצמה — שיהודי תימן שימרו את תורתו של הגאון בצורה נאמנה יותר מאשר כל גולה אחרת.²¹ משום כך מבוססת המהדורה של פירוש רס"ג לספר משלי על חמישה כ"י ועל מהדורת הדפוס של דרנבורג; הפירוש לספר תהילים מבוסס

19. יש לציין, כי לחלק העברי הוסיף הרב קאפח בכל מהדורותיו את "חלק הדקדוק" להרי"ץ.
20. המבוא לספר משלי, עמ' ו, והשווה גם לאופן העתקתם של כתב-יד ק' של הפירוש לספר תהילים (המבוא שם, עמ' יד) ושל כתב-יד ח' של הפירוש לספר איוב (המבוא שם, עמ' ז-ח).
21. ראה למשל, מה שכתב צוקר: "התאג' וכתב-יד תימן הם הקרובים ביותר לנוסחה הסעדיאנית המקורית" (על תרגום רס"ג לתורה, ניו-יורק, 1959, עמ' 317-318), וראה עוד הדוגמאות שמביא רצהבי להוכחת קביעה זו: אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון, רמת-גן תשמ"ו, עמ' 23.

על שבעה כ"י ועל שני מקורות מודפסים; הפירוש לספר איוב מבוסס על שבעה כ"י ועל מקור מודפס אחד, ורק הפירוש לספר דניאל מבוסס, מחוסר ברירה, על כתב-יד אחד בלבד. מרבית חילופי הגרסאות אינם אלא שינויים זעירים של כתיב, או תוספות והחטאות ללא חשיבות פרשנית. אולם יש שחילופים אלה הם בעלי עניין מיוחד. כך, למשל, על האמור בתהילים נא, כ: "תבנה חומות ירושלים" מובא התרגום: "ואבני אסואר מדינת אלסלאם". "מדינת אלסלאם" [= עיר השלום] הוא הכינוי הרווח לעיר בגדאד בספרות הערבית של ימי הביניים, ושימוש של רס"ג בכינוי זה עבור ירושלים אינו מקרי.²² אולם בחילופי הגרסאות מובאת הגרסה: "אסואר ירושלם", ועל פיה לא תרגם הגאון כלל את שם העיר, אלא השאירו במקומו.²³

לפירוש הארוך הוסיף הרב קאפח בצידו תרגום עברי, עמודה מול עמודה. לפירוש הקצר הוסיף הרב תרגום עברי חלקי מלוקט, דהיינו רק של המילים או של הפסוקים שנראו קשים בעיניו. בהמשך לתרגום זה צירף הרב קאפח ביאורים על שני הפירושים והערות מחכימות. כך, למשל, על המילה "כליל" (תהילים נא, כא), שאותה תרגם הגאון באמצעות המילה הערבית: "כמאל", העיר הרב קאפח:

כל "כליל" שהוא שם קרבן תרגם "כמאל", וכך תרגם בדברים לג, י, וכך תרגם "מלאים" בשמות כט. כל "כליל" שעניינה "הכל" או "הכלל" תרגם "ג'מלה". אבל באיכה ב, טו: "כלילת יופי" תרגם "כאמלה אלג'מאל", שהוא שלמות יופי.

הערה מעין זו, המעידה על בקיאותו העצומה של הרב קאפח בכל מכמני תרגומו של הגאון, מסייעת מאוד לכל המבקש לעמוד על הדקויות בתרגומו של רס"ג; בהערה על משלי י, יד: "חכמים יצפנו דעת" הרב קאפח מפנה את הקורא להקדמת פרק ד' ב"אמונות ודעות", אשר הגאון ביאר שם את הדעה הנזכרת; יש שהוא מתפלמס בהערותיו עם דעות שאינן נראות בעיניו, ומנסה להציל את הגאון מיד הקמים עליו. כך, למשל, בפירושו על הפסוק: "לפני שבר גאון ולפני כשולן גבה רוח" (משלי טז, יח), הגאון מצטט התבטאויות המביעות הכנעה וענווה של אבות האומה: אברהם, משה ואהרן, גדעון ושאל, לעומת דברי התפארות של רשעי אומות העולם: פרעה, גולית, סנחריב ונבוכדנצר. ועל כך הרב קאפח מעיר:

והביא רבנו כל הפסוקים וההדגמות דלעיל מאברהם ומשה ואהרן ודוד וכו', כדי להביא עניין שלם, דבר והפכו, ולא כדברי התמהונים האומרים, שכאילו נתחלף לרבנו פסוק זה בפסוק דלקמן יח, יב.

יש ואגב הערותיו לביאורי הגאון מופיעה לפנינו דמותו של הרב קאפח כדיין וכאיש הלכה מובהק, המוצא בפירושו של רס"ג דיוקים הלכתיים, הנעלמים מן העין הבלתי-מיומנת. על

22. וראה עוד מאמרי: "שמותיה של ירושלים בחיבורי רב סעדיה גאון", מחקרי חג, 4 (תשנ"ב), עמ' 74-82.
23. לעניין זה ראה עוד: Y. Tobi, "Translation of Proper Names in Medieval Judeo-Arabic Translations of the Bible", Bulletin of the Israeli Academic Center in Cairo, 21 (1997), pp. 18-22.

הפסוק: "עֶבֶד מִשְׁכִּיל יִמְשַׁל בְּכֵן מִבֵּישׁ וּבְתוֹךְ אַחִים יַחְלֵק נַחֲלָה" (משלי יז, ב), הגאון כותב בפירושו הארוך: "כפי שיש במסורת שלנו, שמי שיש לו בן רע ורצה לכתוב ממונו לזר, רשאי הוא בכך". ומעיר על כך הרב קאפח:

ראה בבא בתרא קלג, ב.²⁴ ואין להניח שרבנו פוסק כרשב"ג, אלא אפשר שכונתו: רשאי הוא בכך מבחינה משפטית. ואפשר שנוסחתו במשנה כנוסחת הרמב"ם: "אם לא היו נוהגין בו כשורה", כלומר שלא אמר ת"ק: "אין רוח חכמים נוחה הימנו" אלא בבנים הנוהגים כשורה מבחינה דתית כללית, אלא אינם נוהגים בו כשורה. וכאן מדבר רבנו בבנים שאינם נוהגים כשורה גם מבחינה דתית כללית, ואז לכ"ע רוח חכמים נוחה הימנו ואין בזה שום מחלוקת. וכך גירסת הרמב"ם בהלכות נחלות פ"ו הל' יא: "שאין היורשין נוהגין בו כשורה". הא אם גם כלפי אביהם שבשמים אין נוהגין כשורה, יעביר ותבא אליו ברכה.

במקום אחר, האריך יותר הרב קאפח והבהיר את דבריו אלה:

אין סברא שיפסוק [רס"ג] כרשב"ג, במקום שהאמוראים פסקו דלא כרשב"ג. אך נראה ברור, דגירסת רבנו במשנה כגירסת הרמב"ם: "נוהגין בו כשורה", כלומר: לא נחלקו חכמים ורשב"ג אלא בשלא היו נוהגין בו כשורה, אבל מבחינה יהודית כללית נוהגים הם כשורה, ורק יחסם לאביהם אינו הגון, אם באמת, או כפי שנדמה לו לאב. אבל אם לגמרי לא היו נוהגים כשורה, אין מחלוקת שרשאי הוא להעביר וזכור לטוב. וכאן מדבר רבנו בבן רע, כלומר רע מבחינה כללית, וכל שכן כשאנו שייך ליהדות היהודית (!), שבשופי יכול להעביר לכולי עלמא. וכך באמת גרס הרמב"ם... והרי רבנו והרמב"ם בשיטה חדא.²⁵

תרומה יוצאת דופן לחקר פרשנותו של רס"ג למקרא תרם הרב קאפח באמצעות שני המילונים שהוסיף בסופי רוב מהדורותיו:²⁶ האחד, עברי-ערבי, הכולל את המילים העבריות בספרים המתבארים ואת המילים הערביות שבאמצעותן הן מיתרגמות, והשני, ערבי-עברי, הכולל את השורשים הערביים המצויים בתרגום הגאון ובצידם המילים העבריות שאותן הם מתרגמים. באמצעות שני המילונים הללו יכול הקורא והחוקר לעמוד על הדקויות בתרגומו של הגאון, ולבחון כיצד הבין כל שינוי קל במשמעויות הכתוב. כך, למשל, ניתן לראות, שאת המילה העברית "רב" תרגם הגאון בספר איוב באמצעות המילים הערביות: "כת"יר", "ג'מיע", "כל",

²⁴ "הכותב נכסיו לאחרים והניח את בניו, מה שעשה עשוי, אלא אין רוח חכמים נוחה הימנו. רשב"ג אומר: אם לא היו בניו נוהגין כשורה, זכור לטוב".

²⁵ "אחת עשרה הלכות מתורת רס"ג", סיני, עז (תשל"ה), עמ' א-ז. על פסוקנו ראה שם, עמ' ד, אות ג' והערה 13. יצוין כי מאמר זה נכתב כשנה לפני שפירושו המלא של הגאון ראה את אור הדפוס.

²⁶ בסוף ספר דניאל מצוי רק מילון אחד: עברי/ארמי — ערבי (למרות שבשער המילון נדפס בטעות "ערבי-עברי"), ובסוף הביאור על חמש מגילות אין אף לא מילון אחד.

"כביר" "טול" "תרביה" ו"נשאב";²⁷ את המילה העברית "רוח" הוא מתרגם בספר זה באמצעות המילים הערביות: "ריח", "רוח", "באטל", "ראי", "נפס", "גצ'ב", "אמר" ו"הוא"; בספר דניאל מתרגם הגאון את המילה "אמר" באמצעות המילים הערביות: "קאל", "אמר", "נדא", "ערף" ו"סאל", ואת המילה "ארץ" שבספר תהילים הוא מתרגם באמצעות המילים הערביות: "ארץ", "בלד", "עאלם", "אראצין", "דאר" ו"דניא". אין צורך לומר, שלכל המילים הללו משמעויות שונות, והתחקות אחר תרגומיו של הגאון מלמדת עד כמה היטיב לחדור לעומק משמעויותיהן של המילים העבריות ונתן להן ביטוי מדויק ומדוקדק.²⁸

כפי שניתן לראות, כל מהדורותיו של הרב קאפח לפירושי הגאון הן לספרי הכתובים. מתוך ספרי הנביאים מצוי בידינו פירוש וודאי של הגאון רק לספר ישעיהו, אולם הרב קאפח לא פרסמו, אולי משום שלא היה תחת ידו כתב-יד אמין דיו למטרה זו.

אולם אין לנו אלא להצטער צער רב, על כי הרב לא שלח את ידו בההדרת תרגומו של רס"ג לחמשת חומשי התורה. ברי, שכל המבקש לההדיר את ה"תפסיר" על התורה נדרש לעבור על מספר עצום של כתבי יד, הפזורים לרוב בכל רחבי העולם,²⁹ למינם למשפחותיהם ולענפיהם, להכריע על אלה מהם בכוונתו להתבסס במהדורה ביקורתית ולהעתיקם בחלקם או במלואם. אולם, מן הסתם, לא המלאכה הקשה היא שהרתיעה את הרב, ונראה שטעמו יהיה שמור עימו לעד.

אך גם אם הרב קאפח לא העמיד מהדורה מדויקת של הנוסח הערבי של ה"תפסיר",³⁰ הרי הוא עסק בו בדרך אחרת. בשנת תשכ"ג פרסם הרב את הספר: "פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה",³¹ אשר מטרתו הייתה "ללקט מתוך תרגומו של רבינו את כל המילים, הביטויים

27. התרגום האחרון הוא למילה "רַבִּיּו" (איוב טז, יג), וראה שם הערתו של הרב קאפח, המציינת את המקומות הנוספים שבהם הגאון משתמש בתרגום זה או בדומה לו.

28. להדגמת האופן שבו הגאון משנה את תרגומו בהתאם לחילופי המשמעויות של אותה מילה עברית ראה למשל, מאמרי: "משמעויות המילה 'ארץ' במקרא והשתקפותן בתפסיר רב סעדיה גאון למקרא", לשוננו, נז (1993), עמ' 203-214.

29. לפי הערכות בלתי-מופרזות מספרם עשוי להגיע לאלפים אחדים!

30. יתרה מזאת, הרב מעיד שאין לו כל עניין בבירור הלשון הערבית של רס"ג אם אין בה חשיבות פרשנית: "אין חלקי עם המתעכבים על הדקדוק ונטיית או הטיית הפעלים הערביים בלשונו של רבינו, כי אינן עניין להבנת המקרא, אשר היא ורק היא מטרתו, אלא עניין להבנת עקימת שפתו של רבינו, ומניח אני מלאכה זו לחובביה" (פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה – ראה לעיל הערה 10 – המבוא, עמ' ח).

31. פירושים אלה פורסמו בשנית בתוך: תורת חיים – חמשה חומשי תורה מוגהים על-פי המסורה של כתר ארם צובא... עם פירושי רס"ג..., ירושלים תשמ"ו. למהדורה זו הקדים הרב קאפח את ההקדמה שכתב הגאון ל"תפסיר", אם כי בתרגום עברי שונה מזה של דירנבורג במהדורתו (במהדורה הראשונה של החיבור, שנדפסה, כאמור, בשנת תשכ"ג, התפרסמה ההקדמה בנפרד כחלק מן ה"נספחות", עמ' קנט-קסא). הקדמה זו נדפסה שוב בתוך: כתר תורה, חזון שמעון – התאג' השלם כמנהג תימן, מהדורת הרב שמעון ב"ר יחיאל צאלח, בני-ברק תשנ"ו, דפים טז ע"א – יז ע"א. על הקדמות רס"ג לביאוריו ראה עתה: ח' בן-שמאי, "חדשים גם ישנים: ההקדמה הגדולה ו'ההקדמה הקטנה' לתרגום רס"ג לתורה", תרכ"ז, סט (תש"ס), עמ' 199-210.

והשינויים שיש בהם משום פירוש ולהפוך אותם לעברית".³² משום כך נותרו בידינו על פרקי התורה ביאורים נפרדים ולא-רצופים, ולא פירוש רצוף ומסודר, הכולל מקור ערבי מוגה ומנופה, לצד תרגום עברי, כפי שאנו רגילים מן המהדורות האחרות שפרסם הרב קאפח. עיקר עבודתו הפרשנית של הרב קאפח במהדורה זו מצויה, לפיכך, בהערותיו לביאורים. בהערות אלה הביא

כל מה שכתב רבינו בספריו השונים ושיש בהם משום פרשנות לתורה או הסבר למה שכתב בתרגומו, וכן כל מה שהובא בשמו על ידי מחברים שונים, ראשונים ואחרונים, וכל מה שפורסם עד כה (במידה ונודעו לי) ממה שנמצא בגניזות על ידי מלומדים שונים, וכן מה שנמצא בדברי קדמונינו.³³

מקורות מן הגניזה שנכתבו במקורם בערבית תורגמו ע"י הרב לעברית, גם אם אותם מלומדים שפרסמו אותם, כבר תרגמו אותם קודם לכן.

בנוסף לכך השקיע הרב עמל רב בבירור הנוסחה הנכונה, לדעתו, בדברי הגאון, וזאת בהסתמך על 14 כתיבי יד עתיקים, בעיקר מתימן, על תרגום רס"ג שנדפס באותיות ערביות ועל מהדורת דירנבורג. על עבודתו זו הרב מעיד:

רבות עמלתי, טרחתי ויגעתי בכרית הנוסח הנכון, כי רבים הם 'התיקונים' שהוכנסו בדברי הגאון, מהם על ידי עמי הארץ, שלא הבינו דבריו ותיקנו כפי הבחנתם הפגומה, ומהם תיקונים שהוכנסו במטרה מסוימת ולכוונה מכוונת, ומהם שינויים שרבינו עצמו שינה ותיקן.

לפיכך אנו מוצאים פעמים רבות, שהרב מברר את הנוסח הנכון בדברי הגאון,³⁴ מביא נוסחאות שהוא כותב עליהן כי הן משובשות, או חסרות,³⁵ או מציין נוסחאות הנראות לו מדויקות ונכונות.³⁶

אין ספק שלהערותיו, לביורו ולהסבריו של הרב קאפח יהיה משקל רב, כאשר ייעשה ניסיון להעמיד מהדורה ביקורתית ראויה לשמה של "תפסיר" הגאון לתורה.

32. המבוא, עמ' ת.

33. שם, שם. החלטה מעניינת וחשובה של הרב קאפח ביחס למדיניות הפרסום שלו הייתה, לא להביא ביאורים של הגאון שצוטטו במקורות קראיים, מתוך רצון "לא להשתמש במעיין נרפש ומקור משחת, שנאמנותם במסירת הדברים מפוקפקת בעיני מאוד" (עמ' ט).

34. כגון: שמות יא, ט ("ברוב נוסחאות כ"י ... וכפשט הכתוב, אך אין ספק כי לבלרים בורים תקנוה, ומצאתי בכ"י עתיק מדויק... וכמו שכתבתי"), דברים א, מא ("בכל הנוסחאות שלפנינו... אך בקטע מפירושו הארוך [ש]נדפס להלן בנספחות כתב, שתרגם... וכו').

35. כגון: שמות יב, ז ("ויש תועים שלא הבינו ותיקנו" וכו'); לח, כא ("יש נוסחאות שהשמיטו... ושיבוש הוא").

36. כגון: בראשית לב, כה ("כן היא הנוסחה הנכונה בכ"י העתיקים המדויקים... וברוב הנוסחאות... ותיקון המעתיקים הוא"); שמות כא, יג ("כן היא הנוסחה בכל כ"י העתיקים... ויש נוסחאות אחרות משובשות").

מאמרים בנושאים פרשניים

כאמור, הרב קאפח תרם לחקר פרשנות המקרא של רס"ג לא רק באמצעות פרסום מהדורות שלמות של ביאורים, אלא גם באמצעות מאמרים קצרים שפרסם במשך השנים הרבות שבהם עסק בפרשנות הגאון. בנוסף למאמרים אחדים שצוינו כבר לעיל, נזכיר את הקטע שפרסם מפירושו הגאון לפרשת "האזינו": "דוגמא מפירושי הרס"ג לתורה", סיני, לו (תשט"ו), עמ' קכא-קכג, ששימש עבורו בבחינת התחלה לעיסוקו ב"תפסיר", כפי שתואר לעיל.

חשובות היו גם תשובותיו-תגובותיו של הרב קאפח למחקרים שנתפרסמו בנושא פרשנות המקרא של הגאון. בין היתר נזכיר את התייחסותו לספרו הגדול של משה צוקר, הכולל קטעים נרחבים מפירושו הארוך של הגאון לספר בראשית: פירושי רב סעדיה גאון לבראשית, ניו-יורק תשמ"ד;³⁷ את הערתו על מאמרי: "ואיש אין בארץ לבוא עלינו כדרך כל הארץ" (בראשית יט, לא) — עיון בפרשנות ימי הביניים, סיני, קיא (תשנ"ג), עמ' קמו-קסא,³⁸ ואת הערתו על מאמרו של זהר עמר: "סממני הקטורת על-פי ר' סעדיה גאון", סיני, קיח (תשנ"ו), עמ' קכט-קלט.³⁹

מעניין במיוחד הוא מאמרו של הרב קאפח: "אחת עשרה הלכות מתורת רס"ג", סיני, עז (תשל"ה), עמ' א-ז. במאמר זה דן הרב ב-11 הלכות שנתבארו בפירושו של הגאון לספר משלי. בתחילת המאמר מסביר הרב מדוע נפנה לעסוק בהלכות הללו:

אמרתי להביא לפני חובבי תורת רבנו הגדול אחת עשרה הלכות, שנתבארו דרך אגב בפירושו לספר זה, שלא רבים שמו לבם עליהן, אם משום שהם כתובים ערבית, ואם משום שאין ספר זה מיועד להלכות. מהן מעניינות בשל מקוריותן וייחודן, שאינן ידועות לי ממקום אחר, ומהן תלויות במחלוקת ראשונים וחשובה לנו מאד הכרעת הגאונים בהן, כפרט האחד המיוחד בגאונים.

הלכות אלה עוסקות בנושאים שונים, כגון: עֲרְבוּת (אגב הביאור לפסוק: "בני אם ערבת לרעך תקעת לזר כפך" — ו, א); הוצאת דיבה ("ומוצֵא דִבָּהּ הוּא כְּסִיל" — י, יח); ירושת בנים בנכסי אביהם ("עבד משכיל ימשל בבן מביש ובתוך אחים יחלק נחלה" — יז, ב); האיסור לחבול בגד הלווה ("לִקַּח בְּגָדוֹ כִּי עָרַב זֶר וּבָעַד נִכְרִיָּה חֲבָלָהּ" — כ, טז); זמני חינוך ("תִּנְחַן

37. "הערות אחדות על שני תרגומים מערבית לעברית", תהודה, 14 (1994), עמ' 67-73.

38. "כדרך כל הארץ", סיני, קיא (תשנ"ג), עמ' רפו. בהערות זו הוכיח הרב קאפח את צדקת תרגומו: "כדרך כל הנשים", שאינו עולה, לכאורה, בקנה אחד עם גירסת התפסיר המצויה במקורות רבים ("כסביל אלנאס" — כדרך האנשים). לשם כך הביא הרב מספר הוכחות מכתבי יד עתיקים ומדפוס נדיר, ויפה עשה. אולם כל המעיין במאמרי הנ"ל יראה, כי לא להקשות על הרב באתי שם, אלא לתעד ולציין את גרסתו, השונה מהגרסאות האחרות, וכל זאת מבלי למתוח עליו דברי ביקורת כלשהם.

39. "הערה בעניין זיהוי הצפורן מסממני הקטורת", סיני, קיט (תשנ"ז), עמ' צג.

לנער על פי דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה" — כב, ו); ואיסור הסגת גבול ("אל תִּסַּג גבול עולם אשר עשו אבותיך" — כב, כח).

הלכות אלה, שהרב קאפח דן בהן בעמקות רבה ובביקאות מופלגת, מצביעות ומלמדות על שיטתו ההלכתית המיוחדת של הגאון, להסיק מסקנות הלכתיות מן הכתוב, לעיתים גם במחיר של התעלמות מדברי חז"ל.⁴⁰ שיטתו זן של הגאון היא חלק ממאבקו נגד הקראות והקראים, ואכמ"ל.

ביאורים המשוקעים בחיבורים לא-פרשניים

אולם פרשנות מקרא מצויה לא רק בחיבורים שהקדיש הגאון לביאור הספרים שנזכרו לעיל. ביאורים למילים, לפסוקים ולעניינים שונים משוקעים גם בחיבוריו האחרים. חשיבותם של ביאורים מסוג זה גדולה במיוחד כאשר הם לספרים שלא נתבארו על ידי הגאון כלל, או שפירושו עליהם לא הגיעו לידינו.⁴¹

בהערת אגב נעיר, כי בהקדמה לספרו על תרגומו של רס"ג לתורה מציין הרב, כי הגאון חיבר שני פירושים: קצר [= תרגום], אשר "לאשרינו נשתייר בידינו תרגום-פירוש זה בשלימות"; וארוך, אשר "הדעות חלוקות בו אם הספיק רבינו לכתבו על כל התורה כולה או רק על חלק ממנה". והנה, הרב קאפח מגלה לנו את דעתו בעניין חשוב זה: "לדעתי כתב רבינו פירושו על כל התורה", והוא מוסיף ומבטיח: "וזאת אוכיח במאמר מיוחד".⁴² לפי מיטב ידיעתי, לא פרסם הרב את המאמר הנ"ל, ולעולם לא נזכה עוד לקרוא את הוכחותיו בסוגייה מרכזית וחשובה זו בחקר פרשנות המקרא של רס"ג.

כך, למשל, אין בידינו פירוש של הגאון על ספר יונה. אולם במהלך דיונו בנושא הנבואה

40. ראה: י' מילר, מפתח לתשובות הגאונים, ברלין תרנ"א [ד"צ ירושלים תשכ"ז], עמ' 158-159. על מפעלו ההלכתי של רס"ג ראה עוד: ש' אסף, "ספרי ההלכה של רב סעדיה", בתוך ספרו: תקופת הגאונים וספרותה, ירושלים תשכ"ז, עמ' קפד-קצג.

41. לדיון נרחב בהיקף פרשנותו של רס"ג למקרא ראה: א' שלוסברג, תפיסות ושיטות בפירושו של רב סעדיה גאון לספר דניאל, דיטרטציה, אוניברסיטת בר-אילן, תשמ"ט: על התורה — עמ' 1-15; על הנביאים — עמ' 15-25; על הכתובים — עמ' 25-30, וכן: א' שלוסברג, "נדבך נוסף לחקר פרשנות הגאון רב סעדיה — ביקורת על ספרו של יהודה רצהבי: פירושי רב סעדיה גאון לספר שמות", סיני, קכג-קכד [= ספר רפאל — מאמרים ומחקרים בתורה ובמדעי היהדות לזכרו של ד"ר יצחק רפאל ז"ל] (תש"ס), עמ' תקפא-תקפה. לדעה מינימליסטית יותר ראה: ח' בן-שמאי, "יצירתו הפרשנית וההגותית של רס"ג: מפעלו של מנהיג", פעמים, 54 (תשנ"ג), עמ' 63-66.

42. פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, עמ' ו.

בפרק השלישי של "אמונות ודעות", הגאון עוסק בשאלה: "היאך נבחר יונה לשליחותו וברח ממנה, והרי אין החכם [= האל] בוחר מי שימרהו!"⁴³ ותשובתו:

אני אומר: כבר עיינתי בספר יונה ולא מצאתי מקרא האומר בפירוש, שלא מסר את השליחות הראשונה, אם כי גם לא מצאתי שְׁמֻסָּהּ, אלא שאני מחייב להיות בדעה שכן, כאורח כל הנביאים. ולפי שאין החכם בוחר לשליחותו מי שלא ימסור אותה, וכבר מצאנוהו אומר תמיד: "וידבר ה' אל משה לאמר", "דבר אל בני ישראל", ואינו מפורש שאמָּרָה, זולתי במקצתן מפרש: "וידבר משה כן". אלא ברח יונה מן האפשרות שישלחהו שנית בשליחותו, שנראה לו, שהראשונה הייתה אזהרה, והשנייה איום ויעוד, וחשש לאיים עליהם במאומה, פן ישוּבו ויתבטל האיום ויִיחסו לו שקר. לפיכך יצא מן הארץ אשר הבטיחם הבורא שהנבואה שורה בה. וזה מפורש בסוף אומרו: "אנא ה' הלוא זה דברי עד היותי על אדמתי על כן קדמתי לברח תרשישה" (יונה ד, ב). ולא היה עליו חטא, כי לא אמר לו ה': "הנני שולח אותך שנית", אלא דבר זה עלה על דעתו וניסה למנוע מה שעלול להיות או שלא להיות, והחזירו ה' אל הארץ הנבחרת בהכרח, עד שניבא אותו ושלחו, ועשה כחכמתו.⁴⁴

במילים אחרות, לא יעלה על הדעת שיונה לא ביצע את השליחות הראשונה שהטיל עליו ה', שהרי לו כך היה, הבורא יודע הכל לא היה בוחר בו מלכתחילה למלא שליחות נבואית שאין הוא מתכוון למלאה! אלא יונה ביצע את השליחות הראשונה, אולם ביקש להתחמק מביצוע שליחות שנייה, שהייתה בבחינת איום ישיר על יושבי נינוה — להבדיל מן השליחות הראשונה, שהייתה בבחינת אזהרה בלבד — מתוך חשש שהם יחזרו בתשובה והוא יוצג כשקרן.

מסירת תמונה רחבה של משנת הגאון

כל האמור לעיל נוגע לתרומתו הישירה של הרב קאפח לחקר פרשנותו של רב סעדיה גאון למקרא. אולם תרומתו העקיפה בתחום זה מתעצמת, משום שהרב קאפח הניח לפנינו לא רק את חיבוריו בתחום פרשנות המקרא, אלא גם בתחומי ההגות והמחשבה, ובעיקר: "ספר הנבחר באמונות ובדעות" ו"ספר יצירה [כתאב אלמבאדי] עם פירוש הגאון רבנו סעדיה". בנוסף לפוסקים ולעניינים המתבארים בחיבורים אלה אגב אורחא, כפי שהרחבנו לעיל, חיבורים אלה מרחיבים את ידיעותינו על השקפת עולמו של הגאון, ומאפשרים לנו לראות את פרשנותו למקרא ולהעריכה בצורה מקיפה יותר ונכונה יותר, ואין כאן המקום להאריך.

43. השווה פירוש רס"ג על ספר איוב, שם הגאון דן במיהותו של השטן: "סברא רחוקה היא, שיהא השטן הזה מלאך, כי אנשי הייחוד בדעה אחת, שהבורא יתנשא ויתרומם ברא את מלאכיו מקורבים, בידועו שהם לא ימרוהו, כמו שבחר נביאים לשליחותו בידועו שהם לא ימרוהו" (עמ' כז).

44. עמ' רכט.

מן הראוי, לדעתי, לסיים מאמר זה בציטוט מדבריו של הרב קאפח על תחושותיו במהלך עבודתו על פירושי הגאון למקרא:

אם כי מטרתי הראשונית היתה גאולת הפירוש ולהלבישו במחלצות השפה העברית ולא להניח פנינים אלה עטויים וקבורים במחצלת השפה הערבית, הרי העסק בו גרם לי תענוג רב, כי בכל משך עסקי בו הייתי שרוי בעולם רוחני של רגשות, כעומד לפני מלכו של עולם.⁴⁵

מי יתן, וכל אחד מאיתנו, החוקרים, יזכה לחוש תחושות מעין אלה במהלך עבודתו המדעית: הרגשת תענוג מחד גיסא, והרגשה של אדם השרוי במחיצתו של מלכו של עולם, מאידך גיסא. חבל על דאבדין ולא משתכחין.

45. המבוא לפירוש לתהילים, עמ' ט, וראה שם בפירוט רב.